

**KARS – KAĞIZMAN (TÜRKİYE), GEMİKAYA (AZERBAJCAN),
ULSAN (GÜNEY KORE) VE ALTA (NORVEÇ) KAYA
PETROGLİFLERİNİN BENZER ÖZELLİKLERİ VE
MOTİFLERİNE DAİR****ABOUT SIMILAR FEATURES AND MOTIVES OF KARS-
KAĞIZMAN (TURKEY), GEMİKAYA (AZERBAIJAN), ULSAN
(SOUTH KOREA) AND ALTA (NORWAY) ROCK
PETROGLIFES**

*Fatih İMAT**
*Nazim BABABEYLİ***
*Mustafa ÖZDEMİR****
*Myungga YAUNG*****

Özet:

Anadolu yarımadası ve Kafkasya'dan başlayıp Teklemenkan'a kadar uzanan eski Türklerin yaşadığı arazideki kaya panoları içerik, görünüş ve yapılaş özellikleri bakımından Kore ve İskandinavya yarımadalarındaki kaya tasvirleri ile benzerlik göstermektedir. İskandinavya'nın (Alta, Komsa, Tennese ve Saam), Kore'nin (Ulsan, Ulju, Andong, Haman), Doğu Anadolu'nun (Dereiçi, Karaboncuk, Camuşlu), ve Küçük Kafkasya'nın (Karagöl, Zalhagöl, Pericingil ve Gemikaya) kaya panolarının içeriğini geçim, zaruri ihtiyaçlar, avcılık ve soysal hayat olarak gruplandırabiliriz. Alta, Gemikaya ve Kars-Kağızman'daki kaya resimlerinin yerleştiği arazilerin, doğal iklim şartları benzerlik gösterir. Her üç galeride 6000 yıl yaşa ulaşan (M.Ö. 4000 – 4200 yıl) kaya üstü tasvirler sert iklim şartlarından korunarak bu güne ulaşmıştır. Altay halklarında ve kadim Türklerde geyik mukaddes sayılmıştır. Mukaddes sayılan geyiğin kaya resimlerine Altay dağlarında (Elengaş, Kızıl Kol, Kolpak Taş), aynı zamanda bugün geyiğin yaşamadığı Doğu Anadolu'da, Tyanşan'da (Isıkkul), Elengiz'de (Gemikaya) rastlanması belirtilen arazilerde kadim Türklerin yaşadığını göstermektedir. İskandinavya yarımadasında yapılan arkeoloji çalışmaları kadim dönemde yerli ahalinin gıda ihtiyacının % 95'e kadarını deniz mahsulleri ile karşıladığını ispat etmektedir. Muhtelif balıkların, özellikle tulenin (fok balığı) kaya resimleri geniş bir arazide yayılmasına rağmen, deniz sahilinde yerleşen Komsa'da kaya panolarının içeriğini geyik ve keçi resimleri oluşturur. Burada deniz hayvanları tasvirine rast gelinmemesi oldukça önemlidir. Bütün bunlar Altay halklarının ve kadim Türklerin Norveç denizine kadar göç ettikleri ve orada meskûnlaşarak zaman zaman yerli halklarla asimilasyon veya geriye migrasya (göç) ettikleri hakkında fikir iddia etmeye imkân vermektedir. Meşhur Norveç seyyahı Tur

* Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü – Kastamonu fimat@kastamonu.edu.tr

** Prof. Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi Tabiatşunashık Fakültesi Coğrafya Bölümü – Azerbaycan nazimnym@mail.ru

*** Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü – Erzurum mudemir@atauni.edu.tr

**** Dong - Eui Teknoloji Enstitüsü Mimarlık Bölümü – Güney Kore rodem0625@hanmail.net

Fatih İmat, Nazim Bababeyli, Mustafa Özdemir, Myungga Young
Kars – Kağızman (Türkiye), Gemikaya (Azerbaycan), Ulsan (Güney Kore) ve Alta (Norveç)
Kaya Petrogliflerinin Benzer Özellikleri ve Motiflerine Dair
About Similar Features and Motives of Kars-Kağızman (Turkey), Gemikaya (Azerbaijan), Ulsan
(South Korea) and Alta (Norway) Rock Petroglifes

Heyrdal'ın "As-Azov", "Tur-Turçiya" ve benzeri toponim tahlilileri bu düşünceyi onaylamaktadır. Kaya tasvirlerinin bilimsel tahlilinden şu neticeye ulaşmak mümkündür ki; Alta, Ulsan, Kars-Kağızman ve Gemikaya petrogliflerini çizenler aynı halk veya akraba tayfalarıdır. Bizce Avrasya'nın bir ucundan diğer ucuna zaman zaman göç eden aynı dilli halklar, imzaları olan kaya üstü tasvirleri gittikleri yerlere taşımış ve beşeriyetin manevi hazinesine en büyük miraslardan birini bırakmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kars Petroglifleri, Gemikaya Petroglifleri, Alta Petroglifleri, Ulsan Petroglifleri.

Abstract:

On the spreading areas of the ancient Turks-paintings on rocks in large territories beginning from Anadolu up to Altay according to their composition and plot are similar to the paintings in Korea (Ulsan, Ulju, Andong, Haman) and Scandinavia. Paintings on rocks in Scandinavia (Alta, Komsa, Tennese and Saam) as well as in the Small Caucasus, (Zangezur, Paragol, Zalkhagol, Perichingil and Gamigaya) can be divided into four groups due to the social, style of life, economy and hunting. Natural climatic conditions of the territories where Kars – Kağızman, Alta and Gamigaya rock paintings are located are very alike. Rock paintings in each galleries which are 6000 years old (4000-4200 B.C.) have protected from severe climate and lived up to our days. The description of the deer which is widely spread in Alta as well as the paintings describing the development of the family can be found in some places in Gamigaya. For Altay nations and ancient turks the deer descriptions can be found in the Altay mountains (Elengash, Kijil-kol, Kolpak-tash) as well as in East Anadolu, where the deer doesn't exist, (Dereichi, Karabonjuk, Jamushlu), Small Caucasus mountains (Gamigaya), Korea (Ulsan). This fact shows that ancient turks lived in the above mentioned territories. Archaeological excavations in Scandinavia prove that in old times 95% of food used by the local people was sea food. Though paintings on rocks of different fishes, seals are widely spread everywhere, in compare with the descriptions of deer and goats, they almost can't be found in Komsa which is situated on the seashore. All these facts prove that Altay nations, as well as ancient turks wondered up to the Norway Sea, inhabited there, became assimilated to the local people and migrated back. The famous traveler Tur Heyerdal analyzed the toponyms of places where Turkish speaking people lived and show definite relations and similarities between these people and Scandinavia ancient people. According to him it is necessary to search for the explanation of such toponyms in Norway like "As", "Odin", "Tur", "Karashka" and so on. After all shown above, especially after scientific investigation of rock paintings we can come to the concrete conclusion that the authors of both Kars-Kağızman, Ulsan, Alta and Gemikaya petroglyphs have been the same or relative people or clans. We think that these rock paintings are the sign of Turkish speaking people who migrated from one end of Eurasia to another from time to time and their great gift to the spiritual treasury of mankind.

Key words: Kars Petroglyphs, Gemigaya Petroglyphs, Alta Petroglyphs, Ulsan Petroglyphs.

Giriş

Kendi gelişim tarihini bilimsel araştırmalar eşliğinde öğrenmeye çalışan İnsanoğlu, doğanın ve toplumun sırlarını anlamak ve gelecek nesillere aktarmak için çabalamaktadır. İnsanoğlu yaşı binlerce yıl geçmişe uzanan, lâkin bizim için çok basit görünen oldukça muammalı eserler bırakıp gitmiştir. Bilimsel hedefler, idrak ve düşüncenin seviyesi, teknolojinin son başarısıyla geçmiş dönemlerde bize fantastik görünen sırları bugün öğrenmeye imkân verse de birçok sır hala ‘sır’ olarak kalmaktadır. Bunlardan biri de dağ zirvelerinin yamaçlarında, açık hava müzesi şeklinde kadim insanların bize miras bıraktıkları *Gemikaya, Kars-Kağızman, Ulsan, Alta* ve diğer petroglif galerileridir (Harita 1).

Kaya resimleri (petroglifler), antik sanatın ortaya çıkışı ve evrimi gibi önemli bilimsel sorunların öğrenilmesi açısından oldukça ehemmiyetli belgelerdir. Bunlar kadim insanların sosyal hayat tarzı, âdetleri, gelenek-göreneklere, ideolojik görüşleri, estetik ve felsefi bakış açıları ile ilgili, çok değerli “sanat tasviri eser”ler olmakla beraber, bir nevi insanlığın ilk gelişim aşamalarını bize gösterip ulaştıran gizemli petrografik yazılardır.

*İnsanlar ulaşılmaz dağ zirvelerinde niçin yerleşmişlerdir? Yılın dokuz ayı çok soğuk ve karlı olan bu zirvelerde insanlar nasıl yaşamışlardır? Kaya tasvirlerinin ressamı sert volkan taşları üzerine çizdikleri kaya panolarıyla gelecek nesillere veya onları takip edenlere neler anlatmak istemişlerdir? Birbirinden binlerce kilometre uzakta yerleşen (İskandinavya yarımadasında *Alta*, Güney Kore’de *Çilpho, Ulsan*, Altay’da *Kara Göl, Kolpak Taş*, Küçük Kafkas’ta *Gemikaya, Zalha Göl*, Doğu Anadolu’da *Geyikli, Camuşlu, Dereiçi, Çiçekli, Karaboncuk, Tunçkaya* vs.) kaya tasvirlerindeki üslup benzerliği ve sujetlerin aynı olması araştırmacıları hayrete düşürmektedir. *Balığın ve benekli geyiğin olmadığı Gemikaya’da, keçi ve koyunun yaşamadığı Altay’da, aynı resimlerin var olmasının acaba sırrı nedir? Her iki galeride mevcut olan bu kaya tasvirleri burada yaşamış olan eski insanların dini inançlarının mı, yoksa zaruri ihtiyaçlarının mı tezahürüdür, inkiasıdır?**

Fatih İmat, Nazim Bababeyli, Mustafa Özdemir, Myungga Yaung
Kars – Kağızman (Türkiye), Gemikaya (Azerbaycan), Ulsan (Güney Kore) ve Alta (Norveç)
Kaya Petrogliflerinin Benzer Özellikleri ve Motiflerine Dair
About Similar Features and Motives of Kars-Kağızman (Turkey), Gemikaya (Azerbaijan), Ulsan
(South Korea) and Alta (Norway) Rock Petroglifes

Avusturalya’da (Arnemlend, Güney Uels), Amerika Birleşik Devletleri’nde (Grizer, Nayn-Mayl-Canyon), Meksika’da (*El-Morro*), Brazilya’da (*Serrada-Kapivara*), Mısır’da (*Kebir*), Vyetnam’da (*Sapa*), Fransa’da (*Lasko*), İtalya’da (*Altemir*), Cezayir’de (*Tasma*) vb. yerlerde oldukça farklı rengarenk kompozisyonlu petroglifler mevcuttur. Lakin Altay dağlarında kendini belirgin bir şekilde gösteren petrogliflerle Kırgızistan (*Çolpan Ata, Saymalıtış*), Kazakistan (*Tamgalı, Say*), Türkiye (*Camuşlu*), Buryat (*Baga – Zarye*), Altay (*Kızıl-Kol*), Başkırdistan (*Okuz*), Kore yarımadasındaki (*Pusan-Busan*) vs. kaya tasvirleri, benzer sujetli olması veya zaman zaman aynı kareleri yansıtmaları bakımından diğer kaya panolarından farklı özelliğe sahiptirler (Demir, 2009: 5-19; Бутин, 1982: 241; Itkonen, 1945: 524; Окладников, 1981: 75; Шер, 1980: 261; Воробьев, 1961: 48; Ceylan, 2008: 366; Hatah (전호태), 2005: 149; Jeng (동북아역사재단), 2009: 445; Sangmok ve Eunmi (반구대 암각화 이야기), 2011: 58). Özellikle bin kilometrelerce birbirinden uzakta yerleşen, fakat sujetleri birbirine çok benzeyen Doğu Anadolu, Kafkas, Güney Kore ve İskandinavya yarımadasındaki kaya panoları araştırmacıların önüne problematik sorular koymaktadır.

Kars-Kağızman (Türkiye), Gemikaya (Azerbaycan), Ulsan (Güney Kore) ve Alta (Norveç) Kaya Petrogliflerinin Benzer Özellikleri

206

Alta, Kars-Kağızman, Gemikaya kaya resimlerinin yerleştiği araziler, iklim, jeomorfoloji vb. doğal özellikler bakımından benzerlik gösterir. Onların her üçü de dağ çimen ve kısmen kayalık nival lantşafalarda (dağ zirvelerinde) yerleşir. Her üç bölge de rölyef sert parçalanmaya maruz kalmıştır. Bu arazilerde küçük akarsu ve buzlak dereleri oldukça fazladır. Yakın jeoloji tarihte hem Alta, hem Gemikaya hem de Kars kaya massifleri çok yıllık buzulların tesiri altında kalmıştır. Buzulların İskandinavya’da kuzeye, Zengezur’da ve Erzurum- Kars yaylasında ise dağ zirvelerine doğru çekilmesi neticesinde petroglif galerileri yeniden yüzeye çıkmıştır. Ulsan’da ise petroglifler zaman zaman denizlerin tranrasyonuna ve regrasyonuna maruz kalmıştır. Taşların mineroloji içeriği de birbirlerine oldukça yakındır. Plagioclase (plagioklas), gabro, spat ve kuvarsit galerilerin hepsi için ortak özelliktir. Kayaların sert olması, kayalar üzerine çizilmiş kaya tasvirlerinin bugüne kadar gelip korunmasını sağlamıştır (Бабаев, 2002: 35-37).

Altay, Gemikaya, Kars-Kağızman ve Ulsan’da kaya üzerindeki resimler korund ve kuvarsit minerallerinden hazırlanmış olan zubilin (sert, keskin taş alet) yardımı ile çizilmiştir. Şöyle ki, arazide hemen hemen her yerde yayılmış kvarsit, sertlik özelliklerine göre diğer minerallerden üstündür. Kvarsitden daha sert olan korund’a Küçük Kafkasya’da rast

gelinir. Doğu Anadolu’da yer alan Karaboncuk kaya panoları da Kafkaslar’da olduğu gibi benzer teknik ve usulle çizilmiştir. Bunlardan anlaşılacağı gibi Doğu Anadolu’da ve Kafkaslar’da yaşayanlar aynı halkları veya akraba toplulukları oluşturmuş, aynı resim tekniğini kullandıkları gibi aynı aletlerden de istifade etmişlerdir. Ulsan kaya panolarında ise hem de demir aletler kullanılmıştır.

1972 yılında keşfedilen ve 1985 yılından itibaren UNESCO’nun koruması altına alınan Altay kaya resimlerinin sayısı 5000’den fazladır. V. Kriçov ve N. Nepomnyaşi’nin ileri sürdükleri iddialara göre buradaki resimlerin yaşı M. Ö. 4200 yılına dayanır (Непомнящий ve Кривцов, 1993: 115)

İskandinavya petrogliflerinin *Komsa Medeniyetine*, Güney Kore petrogliflerinin *Ulsan Medeniyetine*, Kafkasya kaya panolarının ise *Kura-Aras Medeniyetine* ait olduğu söylenilmektedir. Bizce Kars-Kağızman kaya resimleri de sujet benzerliği ve çizgi üslûbuna göre *Kura-Aras Medeniyetine* aittir.

Yakın jeoloji tarihte, 10-12 bin yıl önce Altay ve Kafkasya’nın orta ve alçak dağlık arazilerinde ılıman soğuk ve rutubetli *Boreal iklim merhalesi*, 8-9 bin yıl önce *Rutubetli Vereal merhale*, 6-8 bin yıl önce ise Holosen’in *soğuk Atlantik merhalesi* hâkim olmuştur. Tahminen 4,5-5 bin yıl önce *Subboreal merhalede* Kafkas dağlarında yeniden ılıman sıcak, düzenliklerde ise rutubetli subtropik iklim başlamıştır. Sürekli yağın yağışlar, sel ve taşkın olaylarına sebep olmuş hem de Hazar Denizi’nin su seviyesi yükselmiş bunun neticesinde insanlar ılıman kış iklim şartlarının hakim olduğu dağ yamaçlarına doğru çekilmeye mecbur kalmışlardır. Subboreal iklim merhalesi çerçevesinde, tarihçilerin Kura-Aras Medeniyeti olarak adlandırdıkları medeniyetin hakim olduğu Kura-Aras ovalığında 150 civarında mesken sular altında kalmıştır. Bunun sonucunda batıdaki dağlara doğru hareket eden insanlar, bugün kaya tasvirlerinin bulunduğu *Dereiçi (Kars)*, *Geyiktepe (Kağızman)*, *Zalha Göl (Karabağ volkanik yaylası)*, *Gemikaya vs.* gibi o dönemde soğuk kış mevsim şartlarının olmadığı yerlerde yerleşmişlerdir. Böylece bu insanlar Gemikaya medeniyetinin temelini atmış olmaktadır. Holosen’in sonuna doğru, tahminen 4 bin yıl önce iklim yeniden soğumuş, Hazar Denizi’nin regrasyonu başlamıştır. Bu iklim değişikliğine göre insanlar yüksek dağları terk etmeye mecbur kalmış ve yeniden düzenliklerde ve ovalıklarda meskûnlaşmaya başlamışlardır. Bu gün için anaoloji hadise Altay’da ve İskandinavya yarımadasında devam etmektedir. Örtü buzullarından arınmış İskandinavya yarımadasındaki dağlarda aktif yükselme müşahide olunmaktadır (Bababeyli, 2011: 86).

Fatih İmat, Nazim Bababeyli, Mustafa Özdemir, Myungga Yaung
Kars – Kağızman (Türkiye), Gemikaya (Azerbaycan), Ulsan (Güney Kore) ve Alta (Norveç)
Kaya Petrogliflerinin Benzer Özellikleri ve Motiflerine Dair
About Similar Features and Motives of Kars-Kağızman (Turkey), Gemikaya (Azerbaijan), Ulsan
(South Korea) and Alta (Norway) Rock Petroglifes

Norveç'in kaya resimlerini araştıran araştırmacılar N. Nepomnyasi ve N. Kriçov, Komsa Medeniyeti'ni aynı coğrafyada yer alan, lâkin birbirinden oldukça farklı olan iki gruba ayırmaktadır.

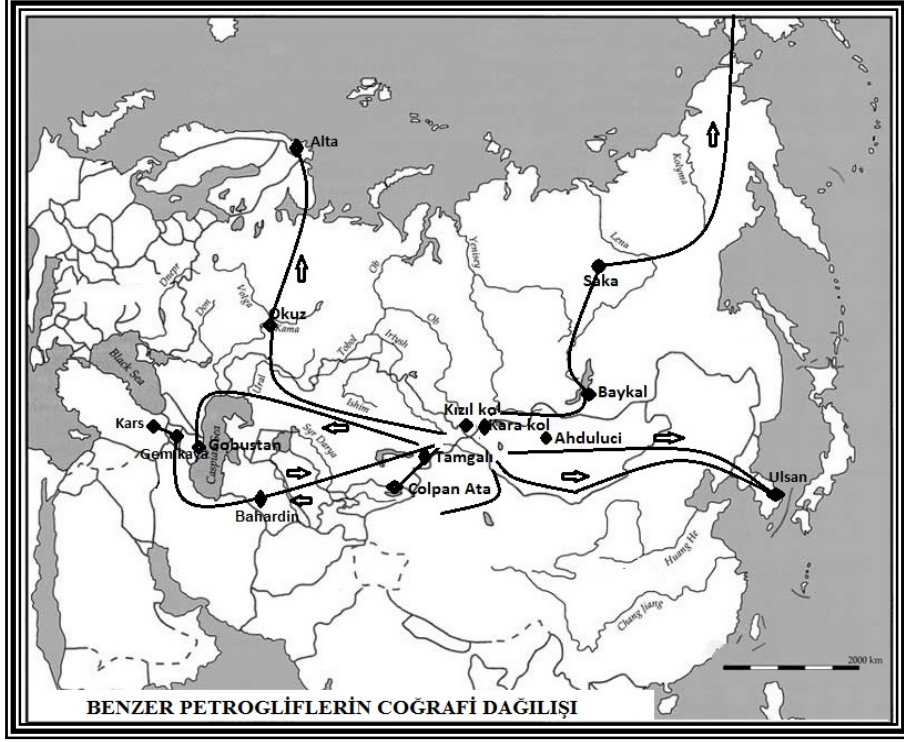
Birinci grubun temelini Tanum kaya resimleri, ikinci grubun temelini ise Alta kaya tasvirleri oluşturmuştur. Birinci grup kaya tasvirlerinden oldukça farklı olan *ikinci grup* kaya tasvirleri eski Türk tayfaları tarafından çizilmiştir. Alta kaya tasvirlerinin Türk tayfaları tarafından çizildiğini ispat eden çok miktarda delil mevcuttur. Aynı zamanda hatırlatmak gerekir ki, Norveç'te çok fazla Türk menşeli coğrafi toponimler mevcuttur. Birçok müellif eski Saklar'ın Orta Asya'dan ve Altay'ın eteklerinden Volga (İdil) boyuna, oradan ise İskandinavya'ya göç ettiklerini iddia etmektedir. Alta kaya resimlerinin müellifleri sayılan saklarla ilişkili toponimlere hem İskandinavya'da hem de Kafkaslar'da rast gelinmektedir. Bizce Gemikaya'dan akan *Sakarsu Çayı*'nın adı, Ukrayna'nın Kırım vilayetindeki *Sak Gölü*, Türkiye'deki *Sakarya Nehri* vb. toponimlerin kaynağı sak-larla ilişkilidir. Aynı zamanda *İskandinavya'da Alta toponimi*, Sibiry'a'nın güneyindeki *Altay toponimi* ile aynıdır.

Norveç'in diğer kompozisyonlarından farklı olarak *Alta kaya* tasvirlerinde balık, balina, gemi vb. resimler çok nadir bulunmaktadır. Alta kaya tasvirlerinde *Güney Kore*, *Altay*, *Küçük Kafkasya* ve *Doğu Anadolu*'da olduğu gibi *keçi*, *geyik avcısı*, *öküz-öküz arabası* ve *aile hayatını aksettiren çok miktarda resimler*, *tasvirler* mevcuttur. Bu tasvirlerin temelini *avcılık* ve *hayvancılık* oluşturur. Komsa Medeniyeti'nin ilk izleri İskandinavya yarımadası sahilleri boyu paleolite ve ilk mezolite, tahminen M.Ö 4000-4500 yıl (bazı araştırmacılara göre ise M. Ö 8000 yıl) önceye ait edildiği halde, bir çok özellikleri ile kendini gösteren Alta tasvirleri nispeten daha az yaşa ve Komsa Medeniyeti'nden farklı özelliklere sahiptir (Непомнящий ve Н. Кривчов, 1993: 124). Şöyle ki, Komsa Medeniyeti'nin temelini teşkil eden petrogliflerde fok balığı av sahneleri tasvirleri her yerde yayıldığı halde, Alta'da ve onun etrafındaki petrogliflerde fok balığı tasvirlerine rast gelinmemektedir. Her iki medeniyet aynı coğrafyada, 2000 yıl boyu birlikte yaşamış olsalar da onlar arasında herhangi bir şekilde ilişkinin olmaması veya bu ilişkinin kaya tasvirlerine yansımaması insanı hayrete düşürmektedir.

N. Nopomnyası ve N. Kriçov'a göre Norveç'te, İskandinavya protosamlarının ve şimdiki İskandinavya halklarının ataları sayılan Vikinkler'in yarattığı iki farklı medeniyet olmuştur(Непомнящий ve Н. Кривчов, 1993: 120).

Komsa kaya resimlerinde çok miktarda kayık-sandal tasviri ve onların yolcuları olan hayvan tasvirleri hususi ilgi odağıdır. Alta

tasvirlerinde, Gemikaya ve Gobustan tasvirlerinde olduğu gibi av, günlük yaşam, vb. sosyal hayatı aksettiren resimler dominantlık teşkil etmektedir.

Harita 1. Gemikaya, Kars-Kağızman, Ulsan, Alta ve diğer petroglif galerileri.
(Kaynak: Harita yazarlar tarafından hazırlanmıştır.)

Kafkaslar'da olduğu gibi Anadolu'daki kaya panolarının da bulunduğu arazilerin denizden yüksekliği 1700-1800 metreden fazladır. Altay ve Gemikaya tasvirlerinin bulunduğu arazilerde olduğu gibi, Kars-Kağızman kaya resimlerinin yerleştiği arazinin üst kısımlarında da düzenlikler-yaylalar (yastanlar) vardır. Buradaki kaya tasvirleri volkanik *andezit kayaları* üzerine yapılmıştır. Yapılış özellikleri motif ve görünüşleri açısından diğerleriyle benzer özellik taşır. *Geyiktepe*, *Gemikaya*, *Alta* kaya resimleri daha özenle çizilmiş olmasına rağmen *Dereçi* kaya resimleri daha stilsizdir. Panolarda geyik, dağ keçisi, öküz ve öküz arabası resimleri bulunur. Ayrıca zaman zaman kayalarda köpek, sırtında ok taşıyan insan ve anlamı bilinmeyen muammalı bir grup resimlere de rastlanır. Panoların hemen hemen hepsinde hayvanlar hareket halinde görünür. Geyiktepe kaya tasvirlerinde diğer kaya tasvirlerinden farklı olarak at resimlerine de rast gelmek mümkündür. Bu

Fatih İmat, Nazim Bababeyli, Mustafa Özdemir, Myungga Yaung
Kars – Kağızman (Türkiye), Gemikaya (Azerbaycan), Ulsan (Güney Kore) ve Alta (Norveç)
Kaya Petrogliflerinin Benzer Özellikleri ve Motiflerine Dair
About Similar Features and Motives of Kars-Kağızman (Turkey), Gemikaya (Azerbaijan), Ulsan
(South Korea) and Alta (Norway) Rock Petroglifes

atlardan bazıları şaha kalkmış şekilde çizilmiştir. Kaya tasvirlerinde genellikle geyiklerin boynuzu ön plana çıkarılmış, vücutları ve kafaları ise belirgin şekilde çizilmiştir. Panolarda anlam veremediğimiz veya bilemediğimiz çok sayıda çizgiler ve şekiller de mevcuttur. Gelecekte galeride yapılacak daha detaylı çalışmaların bize yeni bilgiler vereceğine inancımız tamdır.

Doğu Anadolu, Kafkasya, İskandinavya ve Kore yarımadasındaki petrogliflerde anlamlandıramadığımız kaya resimlerine rast gelinir. Üç köşeli, dört köşeli ve merdivene benzer bu hendesi figürleri Alparslan Ceylan “tuzak sahnesi” şeklinde ifade etmektedir (Ceylan, 2008: 252). Petrogliflerin konumlandığı sarp volkanik kayalar, sert karasal iklim şartlarından olumsuz etkilenmiş ve kısmen dağılmıştır. Bunun sonucunda birçok resim bozulmuş, dağılmış veya yok olmaya mahkûm olmuştur. Kars’ın Kağızman ilçesinin Camuşlu yaylasındaki kaya panolarında rastlanan dağ keçisi resimleri, diğerlerinden farklı olarak kabartma şeklinde yapılmıştır (Ceylan, 2008: 279).

Kağızman’ın Tunçkaya kaya panolarında da volkanik bazalt taşları üzerinde geyik ve dağ keçisi figürleri dominantlık teşkil eder. Bu panoda Türk Oğuz boylarına ait bir çeşit “damga” tesbit edilmiştir (Ceylan, 2008: 303). Bu da Doğu Anadolu’nun erken dönem Türk yerleşim merkezlerinden biri olduğunu açık şekilde göstermektedir. Örneğin; Kuzey yarım kürede 22-23 Aralık tarihlerinde öğle vakti gölge boyu en uzun, 21-22 haziranda ise gölge boyu en kısadır. Alta’ da spiral şekilli bu tür tasvirler mevcuttur (Непомнящий ve Н. Кривчов, 1993: 119).

Gemikaya tasvirlerinden farklı olarak Alta tasvirlerinde coğrafi konuma bağlı olarak esas veya aralık yönlerde (kuzey, kuzeydoğu vs.) yerleşen objeler de tasvir edilmiştir. Petroglif çalışmalarıyla tanınan araştırmacılardan N. Nepomnyaşi ve Krivçov yanlış olarak Alta’daki spiral şekilli tasvirleri Norveçliler’in “*eski inançları*” şeklinde izah etmeye çalışsa da aynı zamanda kendi düşüncesini doğru olarak “*ihtimal*” gibi değerlendirmiştir (Шер, 1980: 119). Sürekli yerleşik hayata sahip olmayan göçebe halkların en iyi navigasyon pusulası sayılan gnomon’un yardımı ile hem ekliptik düzlemin ekvatora olan eğimini hem de yerleşkenin (mentegenin) coğrafi enlemini tayin etmek mümkündür.

Petroglif araştırmacıları N. Ordiyan, S. Petrosyan, ve İ. Mosin Gemikaya’daki pusula (gnomon) tasvirlerini Güneş gibi izah etmektedir. Hem de onlar, “Тайна Лунной Карты-Нариталарда Ay’ın Gizemi” konu başlıklı bilimsel makalelerinde Gemikaya kaya panolarını “Ermenista’nın Uhtasar Abideleri” gibi adlandırmış ve muhtelif volkan kayaları üzerinde lavların soğumaya başlamasıyla ortaya çıkan gaz kabarcıkları görüntüsünü “Aydaki kraterler”in tasviri şeklinde izah etmeye çalışmışlardır.

Foto 1. Alta (Norveç). İnsan tasvir örneği
(Kaynak:
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c1/Alta_rock_carvings_07.jpg)

Foto 2. Gemikaya (Azerbaycan). Aile tasvirleri
(Kaynak: Foto Nazım Bababeyli'ye aittir.)

Foto 3. Ulsan(G. Kore). Aile tasviri
(Kaynak: Foto Myungga Yaung'a aittir.)

Foto 4. Alta (Norveç) Keçi resimleri
(Kaynak:
http://www.wanderlust.co.uk/mywanderlust/members/robert/photos/norway_12695/31246)

Fatih İmat, Nazim Bababeyli, Mustafa Özdemir, Myungga Yaung
Kars – Kağızman (Türkiye), Gemikaya (Azerbaycan), Ulsan (Güney Kore) ve Alta (Norveç)
Kaya Petrogliflerinin Benzer Özellikleri ve Motiflerine Dair
About Similar Features and Motives of Kars-Kağızman (Turkey), Gemikaya (Azerbaijan), Ulsan
(South Korea) and Alta (Norway) Rock Petroglifes

Foto 5. Alta (Norveç) Aile ve sosyal hayatı aksettiren şekiller

(Kaynak:

<http://donsmaps.com/norge.html>)

Ralph Frenken'e ait olan Foto 5 yukarıdaki linkten alınmıştır.

Foto 6. Ulsan (G.Kore) Keçi resimleri
(Kaynak: <http://www.kopra.co.kr/>)

Jeoloji ve optik bilimi anlayışı ile ilgili yanlışlara düştüklerine inandığımız yazarların fikrine göre onların ataları başarılı astronom olup, obsidyenden (volkan camı) hazırlanmış teleskopun yardımı ile Ay'daki kraterleri müşahede ederek onların görünüşlerini kayalara aktarmışlardır ("Социалистическая Индустрия" Gazetesi, 14 Eylül 1986). Bizce 6000 yıl önce taştan hazırlanmış teleskopun olması oldukça komiktir.

Muammalı çizgiler içerisinde dikkati çeken hendesi figür ve sembollerden biri de yatay ve dikey çizilen çizgilerin birbiri ile 90° altında birleşmesi sonucu ortaya çıkan bir tarafi açık kareye benzer şekillerdir (Babayev, Ələskərov ve Qurbanov, 1985: 10-11; Непомнящий ve Кривчов, 1993: 122) İzahı mümkün olmayan veya anlamlandırmadığımız tasvirler içerisinde yarım daire ve elips formalı figürler, Gemikaya petrogliflerinde tahminen 20 civarındadır. Bunların bazıları "ufoları" andırmakta ve Peru adalarındaki Naska kaya tasvirleri ile benzerlik göstermektedir. Basit şekilde görünen kaya panolarının çok geniş spektri içerisinde her yerde, önce keçi daha sonra ise geyik tasvirleri hakimdir (İtkonen, 1945: 150).

Altay dil ailesine mensup halklar ile özellikle onun Türk grubuna ait halkların yaşadığı arazilerde tasvir edilen hayvanların bazıları; kurt, öküz, keçi ve koyundur. Özellikle benli (benekli) geyikle ilgili çok miktarda Türk diline ait esatir, toponim ve efsaneler mevcuttur. Lâkin ifade edilen petroglif galerilerinin hiçbirinde bu arazilerin endemik canlıları olan kartal veya yılanı rast gelinmemektedir (Babayev ve Ələskərov, 1987: 9-11). İlginçtir ki, şu an ve yakın geçmişte Gemikaya'da maral'ın (geyik-ceylan) mevcudluğu hakkında hiçbir delil yoktur. Lâkin

Türk halklarında, özellikle Kazak, Kırgız ve Yakutlar'da geyik hakkında çok miktarda efsaneler vardır ve bu efsanelerden biri "Boynuzlu Ana Geyik" tanınmış Kırgız yazar *Cengiz Aytmatov*'un "Beyaz Gemi" eserinin efsanevi kahramanına çevirmiştir.

Alta ve Gemikaya tasvirlerinde hayatın devamını aksettiren evlenme merasimleri de oldukça ilginçtir (Foto 2-5). Vurgulamak gerekir ki, dünyanın diğer arazilerindeki kaya resimlerinde insan görünüşleri cinsi farklarına göre ayırt edilse de evlenme merasimlerine henüz rast gelinmemiştir. Belki de evlenme merasimleri, neslin arttırılmasının; av sahneleri ise gıda ihtiyacını temin etmek isteyen insanların inançlarının taşlar üzerindeki tezahürü olmuştur. Bu tür inançlar kadim Türkler'de olduğu gibi bugün de *Kırgızistan, Azerbaycan ve Türkiye'de* oldukça yaygındır. Bu inanışlara, küçük düz çakıl taşlarının üst üste konması ve dilek tutulması örnek olarak verilebilir. Kırgızlar'a göre her taş ailede dünyaya gelecek insanın remzi (*sembolü*) sayılır ve taşların miktarı arzulan çocuk sayısını ifade etmektedir.

Foto 7. Camuşlu- Kağızman (Türkiye). Kaya üzerindeki ilginç şekiller
(Kaynak: http://www.kars.gov.tr/trz_dogal_degerler.htm)

Alta ve Gemikaya'nın benzer elementlerinden biri de Alta'da Norveçlilerin "*runebommen*", yani "*şaman davulu*", ismiyle zikrettikleri lakin Güney Kore'de "*sakko*" (<http://cafe.naver.com/donmarket/3218>), Gemikaya'da ise "*gaval taşı*" adıyla adlanan orta ölçülü kayalardır (Кадимов ve Бабаев, 1991: 34). İfade etmek gerekir ki bu taş Azerbaycan'ın bazı yerlerinde "*sagga*" adıyla anılmaktadır. Bu taşlardan davula benzer (zerb) müzik aleti hazırlanıp, dini ayinler ve raks merasimleri düzenlenmiştir. Vurgulamak gerekir ki, bu taşlar Gobustan'da, Gemikaya'da olduğu gibi "*gaval taşı*", Altay'da ise "*kaval taş*" şeklinde adlandırılmaktadır (Окладников ve Окладникова, 1985: 146).

Fatih İmat, Nazim Bababeyli, Mustafa Özdemir, Myungga Yaung
Kars – Kağızman (Türkiye), Gemikaya (Azerbaycan), Ulsan (Güney Kore) ve Alta (Norveç)
Kaya Petrogliflerinin Benzer Özellikleri ve Motiflerine Dair
About Similar Features and Motives of Kars-Kağızman (Turkey), Gemikaya (Azerbaijan), Ulsan
(South Korea) and Alta (Norway) Rock Petroglifes

Gemikaya’da “*gaval taşlar*”ının temel içeriğini gabro taşları içerisinde bulunan 0.01-0.53 mm arasında ölçüye sahip manyetit (magnetit) minerali teşkil eder ve bu minerale bağlı olarak onlar demir sesi çıkmaktadır (Бабаев, 2002: 36).

Keçi tasvirlerinin bulunduğu kayalara Gemikaya’da “*keçi daşı*”, Altay’da ise “*teke taşı*” denir. Onlar Türk dilli halkların yaşadığı çok geniş bir arazide, özellikle Kırgızistan’da (*Çolpan Ata*), Kazakistan’da (*Tamgali*), Volgaboyu’nda (*Okuz*), Doğu Anadolu’da (*Camuşlu*), Güney Azerbaycan’da (*Kemki*), Dağlık Altay’da (*Kolpak-Taş*), Tuva (*Elangaş*) vs. arazilerde dominantluk teşkil etmektedir (Demir, 2010: 5-23; Кадимов ve Бабаев, 1991: 35).

Kaya resimlerinin bulunduğu arazilerdeki kayaların arasında kabir taşlarına da rast gelinir. Norveç’te “*kernn*” olarak bilinen kabirlerin yaşı tahminen M.Ö. 1300 yıllarına kadar uzanır (Непомнящий ve Кривчов, 1993: 124). Gemikaya’da bulunan kül ve kalıntıların yaşı ise M.Ö. 2500 yıllarına yani Holosen’in subborial merhalesine tevafuk etmektedir (Bababeyli, 2005: 140).

Foto 8. Kağızman (Türkiye). Keçi resimleri

(Kaynak: http://www.karskentrehberi.com/tarih_onesi_kars.asp)

Yıldırım Öztürkkan’a ait olan Foto 8 yukarıdaki web sayfasından alınmıştır.

Alta kaya resimlerinin müellifleri sayılan Saamlar kimdir? Norveç’te yaşayan ve tahminen 40 bin civarında nüfusu olan Saamlar dil grubu bakımından Fin grubuna yakın olsa da, tarihleri, gelenek-göreneklere, antropoloji tipleri ve menşesine göre Norveç-Fin halklarından ayrılırlar. Saamlar hakkında ilk malumat M. S. I. yüzyılda Tasit tarafından verilmekte ve onların Volgaboyu ve Ural’dan göç ettikleri vurgulanmaktadır. Kadim müelliflerin bir çoğu Saamları “*sak*” veya “*sag*” gibi de adlandırılırlar (Шеп, 1980: 261).

Tarihî kaynaklarda belirtilir ki, İskandinavya'ya göçmüş İnari, Utsyoki ve Myonio Saamlar'ı kendilerine ait geçim faaliyetlerini zamanla değiştirerek hayvancılıktan balıkçılığa geçmişlerdir (www.saami.htm).

Bugün Karaşka, Norveç Saamlar'ının en çok yaşadığı şehirdir (www.saami.htm; <http://finno.uqry.ru/finnonryicworld/saami>). Saamlar bundan 11 bin yıl önce İskandinavya'ya göçmelerine rağmen, bugün Saamların torunlarının giydikleri milli giyisilerindeki motifler, hem de yüzlerindeki çizgiler Tatarları andırmaktadır. Bazı araştırmacılar Sakların Türk, bazıları ise Fars menşeli olduklarını ifade ediyorlar (Rzayev, 2006: 87-121). Birçok araştırmacının tahlilinden böyle bir sonuca ulaşmak mümkündür ki, Saamlar –Saklar önce Altay'dan Orta Asiya'ya daha sonra Ural'a, 11000 yıl önce ise İskandinav ve Kola yarımadalarına göç (mikrasya) etmişlerdir (<http://finno.uqry.ru/finnonryicworld/saami>).

F. Rzayev'in tarihî kaynaklara ve ihtimallere istinaden yaptığı bu çalışmalardan anlaşılmaktadır ki, *Saklar (Saamlar)* Türk dilli halklardır. Onlar Orta Asya'da ve Kafkaslar'da, hem de Aras nehri boyunca yaşamışlardır (Rzayev, 2006: 244). Meşhur seyyah Tur Heyrdal, Türk dilli halkların yaşadığı arazilerdeki toponimlerin tahliline dayanarak bu halklarla İskandinavya'nın kadim halkları arasında müeyyen bir ilişki ve benzerliğin olduğunu söylemektedir. Onun düşüncesine göre Norveç'te olan "As", "Odin", "Tur", "Karaşka" vs. toponimlerinin anlamını Türk dillerinde aramak gerekir. Sibiryaya, Orta Asya ve Güney Kore kaya resimlerinin ortak özelliklerini kendisinde barındıran Dağlık Altay petroglifleri sanat, kültür, etnografi özellikler bakımından bilim dünyasında her zaman önemli yer tutmuştur. Orta Asya'nın birçok halkının beşiği sayılan Altay'da, gökyüzü altında ihtişamını gösteren petrogliflerin 200'den fazla açık hava müzesi mevcuttur. Paleolitik çağdan yakın geçmişe tarihe kadar farklı tarihlerde kaya üzerine çizilen resimlerin bir bölümü şimdi de araştırmacılar için fantastik görünmektedir. *Karakol kültürü* adını alan fantastik Altay kaya panolarındaki antropomorfik resimlerinden başı güneşe benzeyen (güneş başlı), başı öküzü andıran (öküz başlı) kulakları başından büyük olan (kulak başlı) insan şekillerinin anlamı bu gün hala anlaşılammış olsa da (Дэвлет, 1992: 39-42) av ve tören resimlerinin yanında, çok sayıda keçi, koyun, geyik vb. hayvan figürleri Asya'nın Türk halklarının ortak resimlerinin temelini teşkil etmiştir. Altay dilinde "biçiktu-kaya" adını alan bu resimler içerisinde tahminen 1.5 metre boyunda, dizlerine kadar toprağa batmış Khazar (Hazar ve ya Hezer) denilen "taş putlar" dikkati çekmektedir. Bu taşların adı ile "Hazar Denizi" toponomi ve Doğu Anadolu'da yer alan "Hazar Gölü" toponimleri arasında belki de bir ilişki mevcuttur. Rus araştırmacılar B.S. Spasski, V.V. Radlova, A.V. Andrianov, M.A. Breşinski ve diğerleri Altay'ın Kalbak-Taş, Turaçak, Karaoyuk, Hatun, Akkan, Kokkan (Göy-kan), Katun Çayı Karakorumu, Karakobi, Baş-Tun,

Fatih İmat, Nazim Bababeyli, Mustafa Özdemir, Myungga Yaung
Kars – Kağızman (Türkiye), Gemikaya (Azerbaycan), Ulsan (Güney Kore) ve Alta (Norveç)
Kaya Petrogliflerinin Benzer Özellikleri ve Motiflerine Dair
About Similar Features and Motives of Kars-Kağızman (Turkey), Gemikaya (Azerbaijan), Ulsan
(South Korea) and Alta (Norway) Rock Petroglifes

Yaloman, Inegen, Kuylu, Koçurlu, Margala, Adırkan, Çu, Erbalık petrogliflerinin ve Hazar taşlarının sırf eski Türklerin meydana getirdikleri *Altay-Karakol kültürüne* ait olduğunu defalarca vurgulamışlardır (<http://galt-auto.ru/publ/134-1-0-173>).

Foto 9. Gemikaya (Azerbaycan). Öküzler ve araba (**Kaynak:** Foto Nazim Bababeyli'ye aittir.)

Foto 10. Ulsan (G. Kore). Keçi resmi (**Kaynak:** Foto Myungga Yaung'a aittir.)

Foto 11. Gemikaya (Azerbaycan). Keçi resimleri (**Kaynak:** Foto Nazim Bababeyli'ye aittir)

Benzer kaya panolarına Sibiry'a'nın uzak doğusundaki Sikaçi-Alanda (Malışevo Köyü) ve Amur Nehri'nin sahillerinde de rast gelinmektedir. R.M. Maak'a (1859) göre bazalt taşlar üzerindeki insan ve hayvan figürlerinin yaşı milattan önce (XII-IX) bin yıllarına dayanmaktadır. Ayrıca bu resimlerin demir aletlerle çizilme ihtimali yüksektir ([http://ru.wikipedia.org/wiki/ Петроглифы _Сикачи-Аляна](http://ru.wikipedia.org/wiki/Петроглифы_Сикачи-Аляна)).

Orta Asya'da 50'den fazla galeri içerisinde dikkati çeken Kazakistan'ın Almatı Kenti'nden 170 km kuzey batıda yer alan sayısı

2000'den çok Tamkalı-Taç (Damgalı-Taş) kaya resimleri yedi gruba bölünmekte ve bu grupların altısını “nikâh-aile, av, hayvan, insan, tören tasvirleri, spiral şekilli çemberler” teşkil etmektedir. Bunlar bahsi geçen petroglif galerilerinden özellikle Gemikaya kaya panoları ile aynı özelliklere sahiptir. Taygak, Boralday, Terekti, Kezen, Kızıl-Anız ve Cunkar Alatran dağlarındaki diğer galerilerin dominant figürü Türk bölgelerine mahsus tunç devrine ait olduğu düşünülen keçi tasvirleridir (<http://unesco.kz/heritagenet/kz/content/history/monument/petroglify/petroglify.htm>).

Kurçum ilçesi Sarioğlan köyünün kuzeydoğusunda içeriği zengin kaya panoları M.Ö III binyılında çizilmiştir. Bu resimler içerisinde Ulsan, Gemikaya ve Doğu Anadolu galerilerinde de bulunan araba tasvirleri ilgi odağı olmaktadır. Belki de bu araba tasvirleri Asya'nın bir köşesinden diğer köşesine zaman-zaman göç eden eski Türkler'in yol haritalarının simgesidir (Дэвлет, 1992: 29-34) Çin, Rusya, Kazakistan ve Moğolistan topraklarında yer alan Altay-Karakol kültürünü Rus ve Sovyet araştırmacıları toplamda dört epoch'a (bölüm) ayırmaktadır; Bronz, Skif, Hun-Sarmat ve Eski Türkler. Bütün epochlarda ve adı verilen galerilerde dominant resimler; önce keçi, daha sonra ok ile av, geyik, geometrik figürler, araba ve kurttur.

Skif, sak-skif epochu stilinde çizilmiş Kırgızistan'ın Çolpan-Ata petrogliflerinde araba, keçi ve pusula tasvirleri yanında Altay, Semireçi ve Güney Sibirya için karakter olan ana geyik resimleri de mevcuttur. Ana geyik resimleri aynı zamanda bu gün Kırgız şırdaklarının (halıların) temel resimlerinden sadece bir tanesidir. Özbekistan'da 150-den çok petroglif galerisini birleştiren Fergana Vadisi'nde, Batı Tyanşan'da, Taşkent Vahası'nda kaya panolarında en çok görünen resimler eski Türk totemleri olan kurt, keçi ve geyiktir (<http://www.advantour.com/rus/uzbekistan/petroglyphs.htm>).

Sonuç

Araştırmaların sonuçlarını değerlendirdiğimizde şu neticelere ulaşmak mümkündür. Alta, Gemikaya, Ulsan ve Kars-Kağızman petrogliflerinin yerleştiği araziler eski Türkler'in yaşam bölgeleri olmuştur. Bu areal (saha) doğal şartlar açısından oldukça zor bir coğrafyadır. 1800–3000 m. rakımlı yaylalar bu gün yerleşik yaşam için müsait olmasa da hayvancılık için son derece elverişlidir. Hayvancılıkla geçinen eski Türkler Neolit ve Enolit devrinden günümüze kadar bu bölgelerde kesintisiz olarak varlıklarını sürdürmüşler, kendi medeniyetlerini adet-anene ve kültürlerini sürekli devam ettirmişlerdir. Geniş bir arealda varlığını sürdüren Türkler çok sayıda kale, kaya mezarı, kurgan, köprü, mezartaşları vs. miras bıraktıkları gibi hem de çok sayıda

Fatih İmat, Nazim Bababeyli, Mustafa Özdemir, Myungga Yaung
Kars – Kağızman (Türkiye), Gemikaya (Azerbaycan), Ulsan (Güney Kore) ve Alta (Norveç)
Kaya Petrogliflerinin Benzer Özellikleri ve Motiflerine Dair
About Similar Features and Motives of Kars-Kağızman (Turkey), Gemikaya (Azerbaijan), Ulsan
(South Korea) and Alta (Norway) Rock Petroglifles

kendi gelenek–görenek, inanç ve sosyal yaşam tarzını yansıtan esrarengiz yapıları kaya panolarını gelecek nesillere miras bırakmışlardır.

Bazı yerlerde, özellikle, Doğu Anadolu'nun Kars–Kağızman ilçesinde bulunan kaya resimlerinin üzerine son zamanlarda insanlar tarafından çizgiler çizilmiş ve resim panoları tahribe uğramıştır. Dağ keçisi resmi bulunan kaya panolarının bazılarında ise taşların bir kısmı koparılmış ve figürler yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır.

Altay'da Rusya'nın “Gazprom” şirketi petrol ve doğal gaz boru hattı inşası sırasında kaya panolarının bir kısmını yok etmiştir. Kazakistan, Kırgızistan, Çin, Azerbaycan ve Moğolistan'da petrogliflerin korunmasıyla ilgili kanunlar hazırlanmıştır. Aynı projenin Türkiye ve Rusya'da gerçekleştirilmesi bu mirasın korunması adına çok önemli bir yaklaşım olacaktır.

Antik kaya tasvirlerindeki kültür izlerini inceleyip elde edilen bilgileri tahlil ettiğimizde, araştırma bölgelerinde Son Neolit'ten itibaren Türk halklarının kendilerine özgü geniş bir coğrafyada yaşadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Eski Türkler Kore Yarımadası ve Sibirya'dan Doğu Anadolu'ya, Kafkaslar'dan Ural'a, oradan ise İskandinav Yarımadası'na kadar oldukça geniş bir coğrafyada yayılmış, yaşamış, beşer tarihine kendilerine mahsus imzalarını atmışlardır. Bu imzanın müellifleri aynı veya akraba halklar, hem de beşeriyetin manevi hazinesine “açık hava müzesi” şeklinde çok kıymetli miras bırakmışlardır.

KAYNAKLAR

- Babayev N. S., Ələskərov S. A. (1987). Təxəyyül, Yoxsa Gerçəklik. *Elm və Həyat (Science and Life)*, (11), Bakü 1987, s. 9-11.
- Babayev N.S., Ələskərov S.A., Qurbanov Ə.K. (1985). Qayaların Açılmamış Sirləri. *Elm və Həyat (Science and Life)*, (12), Bakü 1985, s. 10-11.
- Bababeyli N. S. (2011). Gəmiqaya Tasvirleri Altay Dil Ailesinin Ortak Mirasıdır. *Elm və Həyat (Science and Life)*, (4), Bakü 2011, s. 85-89.
- Bababeyli N.S. (2005). Gəmiqayanın Bəzi Geoloji Xüsusiyyətlərini Və Paleocoğrafi Şəraitinə Dair. *AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər*, (1), Bakü 2005, s. 137-142.
- Бабаев Н.С. (2002). ‘‘Природная характеристика Гямигая’’, № 9, Научные труды ИОАН Азербайджана 2002, s. 35-37.
- Бабаев С. Я., Бабаев Н. С., Бабаев Э. С. (2002). ‘‘Гямигая – музей под открытым небом’’, №11-12, Bakü & Azerbaijan 2002, s. 47-50.
- Ceylan, Alparslan. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları*. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, s. 366.
- Demir, Necati. (2009). Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar. *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*, 2009/I, Vol. 1, (1), s. 5-19.

- Demir, Necati. (2010). Kaya Üstü Resmi (Rock Art) Olarak Dağ Keçisi /Elik ve Tarihî Alt Yapısı. *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*, 2010/II, Vol. 2, (2), s. 5-23.
- Дэвлебт М.А. (1992). *Древнейшие антропоморфные изображения Южной Сибири и Центральной Азии. Наскальные рисунки Евразии*. Новосибирск, s.242.
- Бутин Ю. М. (1982), *Древний Чосон*. Наука, Новосибирск, s. 241
- Itkonen T.I. (1945). *Suoman Lappalaiset vuoteen*. Helsinki, s. 524.
- Кадимов Г.Г., Бабаев Н.С. (1991). “Следы истории”, № 4, Молодость, s.34-35.
- Непомнящий. Н, Кривчов. Н. (1993). “Доисторическая Европа” В книге «Библиотека Гумер-история», Москва, s. 114-133.
- Окладников А.П., Окладникова Е.А. (1985). *Древние рисунки Кызыл-келя*. Новосибирск, s. 146.
- Окладников А.П. (1981). *Петроглифы Монголии*. Наука, Ленинград 1981, s. 75.
- Rzayev, F. (2006). *Qədim Şərurun oykonimlərinin tənqəyi*. Nurlan, Bakı, s. 244
- Шер Я.А. (1980). *Петроглифы Средней и Центральной Азии*. Наука, Москва, s. 261.
- Шумкин В.Я. (1990). “Истоки формирования народа сами”, Ленинград, s. 121-127.
- Воробьев М.В. (1961). *Древняя Корея. Историко-археологический очерк*. Москва 1961, s. 48.
- 전호태, **울산의 암각화 울산 대곡리 반구대 암각화론**, 울산대학교, 울산 2005, s. 149.
- 동북아역사재단, **몽골 서북부 지역의 암각화**, 서울 2009, s. 445.
- 리첼, **반구대 암각화 이야기**, 서울 2011, s. 58.
- Социалистическая Индустрия- Gazetesi; 14 Eylül 1986.
http://www.antigazete.com/haber_detay.php?haber_no=4374
<http://www.advantour.com/rus/uzbekistan/petroglyphs.htm>
<http://cafe.naver.com/donmarket/3218>
<http://donsmaps.com/norge.html>
<http://finno.uqry.ru/finnonyrworld/saami>
<http://galt-auto.ru/publ/134-1-0-173>
http://www.kars.gov.tr/trz_dogal_degerler.htm
http://www.karskentrehberi.com/tarih_onesi_kars.asp
<http://www.kopra.co.kr/>
<http://www.saami.htm>
<http://unesco.kz/heritagenet/kz/content/history/monument/petroglify/petroglify.htm>
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c1/Alta_rock_carvings_07.jpg
http://www.wanderlust.co.uk/mywanderlust/members/robert/photos/norway_12695/31246
http://ru.wikipedia.org/wiki/Петроглифы_Сикачи-Аляна
<http://2nomads1narrative.files.wordpress.com/2010/08/ulsan-petroglyphs.jpg>